

կղմնարայտակ ընդարձակ կալատեղին, որուն 200 քալլ երկայնութիւնն և 100 քալլ լայնութիւնն անձամբ չափեցի: Պայտան, ամբարանոցն, կալատեղին, հանգերձ ներքին ընդարձակ անդղիական պարտիզով ու լճով՝ կղզի մը կը ձևացընեն, շրջապատեալ զեռակէ մը, որ ուրիշ բազմաթիւ առուներու և ջրօղիներու հետ երկրին սոռճութեան կը ծառայէ: Որչափ կը ներէր ժամանակս՝ շրջեցայ լայնատարած կալուածին մէկ քանի կողմերը, և ականատես վկայ եղայ խտլաւան երկրագործութեան զարգացման և յառաջակիմութեան, երկրագործական մեքենաներու կատարելութեան և արագութեան, բնակիչաց գործունէութեան և զօրծոց բարեյալոց բաժանման:

Երբորդ օրը երեկոյեան զէմ՝ գո՛հ և եռախառնապարտ արտով՝ մեկնեցայ Կա—Տրոնէն գէպ ի վենետիկ, ուղեկցութեամբ վերոյիշեալ բարեկամս՝ Տիրոյեան վարդապետի հետ, որուն յանձնուած է Համալսարանի ուսանողաց վարչութիւնն, որոնք Կա—տրոնի մէջ ամսօրեայ դիւղագոտարճութենէ մը վերջը պիտի վերադառնային Պապուա քաղաքին Մուրատեան վարձարանը: Գերբապատկո ուղեկիցս պատմեց ինծի ճանապարհին թէ ինչպէս ջանիւք ֆաշիստոյ վարդապետին (որ չինայելով իւր ծերութեան հասակին՝ ձմեռատուն յօժարակամ եռանդեամբ յանձն առեր էր անձամբ գնալու Հռոմ՝ և նախարարաց հետ բանակցելու) շնորհուր էր այն արտօնութեան իրաւունքը, որով վենետիկ Մուրատ—Ռափայեան վարձարանին աւարտավարձ ուսանողք, առանց ուրիշ քննութեանց և վկայագրեալ, միայն նոյն վարձարանին վարչութեան վկայագրով՝ կարող պիտի լինին անցնիլ իտալիայ համալսարանական ընթացից մէջ մասնագիտութիւններ ուսանելու:

Սլապիս բախատար և անակնկալ հանդիպումներէ վերջը՝ զիշերուան ժամը 10ին կը գտնուէի վենետիկայ արանին մէջ, ուսկից Գոնգոյալար մը՝ լապտերներու և ալեքներու խառն ցլացմանց մէջ Մեծ Զրահքը կտրելով՝ հասուց զիս Բրիտանիոյ իւլեանիձ առէ:

ՎԱՂԱՅԱՅ ԱԼԻՔԱՆՆ

ՅԱՐԱՆԷՁՔ

...»...»...

ՅԸՆԹԱՑԾ մեր ազգային պատմութեան երկու անգամ յիշատակուած են միայն Առլէզք կամ աւելի ճիշդն Յարալէզք. մին՝ Ուրայի գէպքին մէջ, երբ Շամիրամ գեղեցկին Ուրայի անկումն ու Հայոց բորբոքումը տեսնելով գոչեց. «Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ գլխս նորա, և կենդանացի»։ Բայց երբ տեսաւ որ կենդանութեան նշան ցոյց չի տար, անոր դիակը խոր փոսի մը մէջ նետել տալէն յետոյ, իւր հոմանիներէն մին Հայոց ցոյցընելով ըսաւ. «Լիզեալ աստուածոցն զԱրայ և կենդանացուցեալ լցին զփափազ մեր...»։ Ապա Շամիրամ «կանգնէ և նոր իմ պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս զօրիւք պատուէ. ցոցանելով աւանդեցուն, իբր լծէ այս զօրութիւն աստուածոցն ի կենդանացուցին զԱրայ»։ (Խոր. Ար., ԺԵ)։ Իսկ երկրորդ յիշատակութիւնն եղած է Մուշեղի գէպքին մէջ. այսպէս՝ «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, լծէպէս եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի. զի ասէին. Դորա յանթիւ ճակատ մտնալ էր, և վեր երբեք չէր առեալ. ոչ նեա մի դիպեցաւ երբեք, և ոչ այլոց զինու խոցեալ է զգա։ Իսկ կէսք յառնելոյ ակն առնին նմա. մինչեւ զգլուխն ածղէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին, և հանին եղին ի տանիսն աշաքաւի միոյ, ասէին՝ թէ վասն զի այր քաջ էր, առլէզք իշխենն և յարուցանեն զգա։ Պահապան կային և ակն առնէին յառնելոյ, մինչեւ նեխեցաւ մարմինն։ Ապա ինչոցին յաշտաբակէ անտի, և լացին թաղեցին զնա որպէս օրէն էր»։ (Բաղ. Ե., 12)։

Վանական վարդապետ կը սխալի երբ «Եարալէզ» կոչէ և համարի մեր ուրիշ և նորագոյն առասպելաւոր թագաւորի մի՝ Արտաւազայ երկու Շուներն, և „Մեաւ և Սպիւ-

տակ, որ յար լեզուն զկապանս նորա՞», զոր
ի մէջ կը բերէ հ. Ղ. վ. Ալիշան. (Հին
հաւատք Հայոց, երես 178. վերնետ. 1895),
Խորենացոյ և Բուզանդայ վերոյիշեալ վը-
կայութիւններէն բացայայտ կերպով կ'երևայ
թէ՝ Յարալէզը Արտաւազդայ շնորէն տարբեր
պաշտօն ունէին, այն է՝ «յառաջին ժամա-
նակսն արալէզը լիզէին զլիրաւորս և ող-
ջացուցանէին...» (Եզնիկ Ա, ԻԴ). նոյն-
պէս նաև՝ «Յորժամ վիրաւոր որ անկեալ ի
պատերազմի զնեցի՝ թէ լիզիցէ և ողջա-
ցուցանիցէ, զոր արալէզն կոչեն...» (անոյ).
ուստի սխալ է նաև կարծիքն թէ Յարալէզը
մարազոհ ալ կ'ընդունէին, զոր հերքած եմ
որիշ տեղ: (Տես Մօլլի հանդ. 1895 երես
602—3):

Թէ Բնշ էին Յարալէզը. — այս էջե-
րուն մէջ իսկ տեսանք թէ «Յարալէզը ան-
տակ մը աստուածացեալ շուներ էին »:

(Բազմ. հանդ. 1897 փերբուար, երես 77,
ծանօթ. 2): Այս հետեւութիւնն հանած էինք
Եզնիկայ սա խօսքերէն. «Իբրև զծովացուն՝
զոր ի կովէ ելեալ ասնն, և զպայն իմն ի
մարդկանէ, և զառլէզն ի շանէ...» «և ոչ
ի շանէ ինչ ելեալ, եթէ...» (Ա, ԻԴ):
Մեր սիրելին և Նահապետն հ. Ղ. վ. Մ.
Ալիշան ևս այս կարծիքէն է, վասն զի կ'ը-
սէ. «Շատիրամայ շնորհուած կենդանիք իրեն
ոչ անպատշաճ շունք են, որոց լզողութիւնն
ամենուս յայտնի է. նախնիք այլ շունէ ևն-
ւացած կ'ընէին զԱռլէզն, կամ շնակերպ,
շնախառն»: (Հին հաւատք Հայոց, երես
178):

Բարեկացոց Մարդուկ աստուածն ալ ու-
նէր իրեն հետեւորդ չորս հատ շուն, որոնք
«չորս շնաստուածք Մարդուկի» կոչուած են
արձանագրութեան մը մէջ, և հետեւալ ա-
նունները կը կրեն.

𐎧𐎠𐎡𐎹 𐎶𐎠𐎶 (Ուկկոռոռ) = «յափշտակին».

𐎧𐎠𐎡𐎹 𐎶𐎠𐎶 𐎶𐎠𐎶 (Ակկոռոռ) = «ուտին».

𐎧𐎠𐎡𐎹 𐎶𐎠𐎶 𐎶𐎠𐎶 (Իկկոռոռ) = «կորդին».

𐎧𐎠𐎡𐎹 𐎶𐎠𐎶 𐎶𐎠𐎶 (Իրէրոռ) = «յագեցուցին».

(Raw. WAI, B, երես 56, տող 22—25):

Արդէն ըսած ենք թէ Պրն. Սերուբէ
Ալիշանին քով կը գտնուի զլանիկ մը, որուն
վերայ քանդակուած է Մարդուկ, զահի վե-
րայ բազմած և առջևը շուն մը: Ասոր վե-
րայ աւելցունենք նաև թէ Բարեկաստանի
Մարդուկը լիտին (Ս. Գրոց Մերձդակադ-
զանն, տես Գ. Թագ. Ի, 12. — և Ես. 1թ,
4) Թագաւորին պատկանող ուրիշ արձանա-
գրութեան մը վրայ կը տեսնուին՝ ի մէջ
այլոց՝ շուներ ևս: (Հմմտ. Rawlinson,
WAI, Գ, երես 43):

Որդ՝ նկատելով որ Բարեկացոց, Մար-
դուկ աստուծոյ հետեւորդ չորս շուներն՝ աս-
տուածոց կարգ անցած են, և թէ Յակոբ
Սրնեցի իւր «Ի վերայ անկման կողմ» բա-
նաստեղծութեան մէջ կ'ըսէ, թէ կը պաշ-
տէին ի Խառան ԾԾԾԾԾԾ (մարի դիւա-

րոռոռ) = «Տէր ընդ շունս» (ZDMG,
Իթ, երես 110), կը հարցունէինք թէ
«չենք կրնար Մարդուկի շանց հետ նոյն
համարել մեր Յարալէզը» (Բազմ. հանդ.
1897, երես 77, ծանօթ. 2): Բայց այս
ամէնը կասկածով և տարակուսանք, առանց
հաստատ ապացուցի. միայն երկու դրացի
ազգաց մէջ ալ աստուածացեալ շանց զօրու-
թիւնը նոյն հետեւութեան տարած էր դիս
և կասկածի ենթարկած: Այն օրէն ի վեր
ուրիշ շօշափելի ասպացոյցներ կը փնտռէի՝
կարծիքս հաստատելու համար. և ահա գտայ
Քոյունջուէն ելած կտորած քարի մը կտորին
վերայ, որ կը պահուի այժմ Բիթտանական
թանգարանին մէջ (K. 8964):

Այս հատկութիւնն՝ որ Բարեկաստաններէն
գրուած է, Մարդուկ աստուծոյ ուղղեալ մաղ-

Արմենի, ծագամբ պամփիլացի, որ՝ ըստ
Հանդուայի (անդ) և Մ. Էմինի՝ (Խոր. ուս.,
երես 254 և 255) նոյն է մեր գեղեցկին Ա-
րայի հետ: Պառտոն կ'ըսէ թէ այս Թէր (Ήρως)
պատերազմի մը մէջ ինչպէն տասն օր յե-
տոյ՝ երբ փառած զիակաները կը վերցունէին,
անոր մարմինն առողջ և անպարտ գտան.
և ապա իւր տունը տանելով՝ երկոտասանե-
րորդ օրն երբ խարուկի վերայ դրին, կեն-
դանացաւ ու պատմեց ներկայից ինչ որ տե-
ւած էր հանդերձեալ աշխարհին մէջ. 'Αλ-
λ'οὐ μέντοι σοι, ἦν δ'εὔχῃ, 'Αλκίνοῦ γε ἀπό-
λογον ἔρω, ἀλλ'ἀλκίμου μὲν ἀνδρὸς, Ήρως,
τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφόλου· ὅς ποτε
ἐν πολέμῳ τελευτήσας ἀναίρεθέντων δεκα-
ταίων τῶν νεκρῶν ἦδη διεφθαρμένων ὕγιης
μὲν ἀνγρεθῆ, κομισθεὶς δὲ οἶκαδε μέλλων
θάπτεσθαι δωδεκαταὸς ἐπὶ τῇ πυρᾷ κελί-
μος ἀνεβῶ, ἀναβουδὸς δ'ἔλεγεν ἃ ἔκειτ' ἱδοι.
(ΠΑΛ·ΤΩΝ, Πολιτεία, Ժ):

Ո՛վ էր Մարդուկ. — Մարդուկ (*Mar-
duk*)՝ Ս. Գրոց 𐤌𐤓𐤕 (ըստ մեզ «Մե-
րօգակ», զոր տե՛ն Երեմ. Ե, 2) աստուածն
է և Ասորաբաբելոնացոց երկրորդական աս-
տուածներէն մին, որ ապա Բաբելոնի գրչ-
խաւոր աստուածը դարձաւ, այնպէս որ մին-
չեւ իսկ շիթիէլ սկսան զայն Բէլի հետ:
(*Հմտ. MASPÉRO, Hist. anc. des peu-
ples de l'Orient. Paris, 1893, երես
141*). Այս շիթիւթիւնը զլիւստրապէս
յառաջ եկած է անկէ՝ որ Մարդուկ Բաբե-
լոնի տէրը կը համարուէր, և այս պատճառա-
ւոր բուն անունէն զատ զինքն կը ճանչնային
Բէլոնա = «տէր» անուամբ եւս, որ զիւ-
րաւ կրնար շիթիւթիւ բուն Բէլոնա = «Բէլ»
աստուծոյ հետ: Բաբելոնի կործանման նը-
կատմամբ Երեմիայի մարգարէութենէն իսկ
գիտենք, թէ Բէլ և Մարդուկ տարբեր աս-
տուածներ էին, բայց երկուքն ալ յարգի առ
Բաբելացիս. — «Պատմեցէ յազգս՝ և լու-
արարէք, նշան կանգնեցէք, լսելի արարէք.
մի՛ ծածկիցէք, առաջիկը առ Բաբելոն. յա-
մօթ եղև Բէլ. փափուկքն աներկիւղք. մատ-
նեցաւ Մերօգաք, յամօթ եղեն կուռք նո-
րա, ամաշկեցին գարշելիք նորա»։ (Երեմ.
Ե. 2):

Բաբելաստանի մէջ՝ Եղիպտոսի նման՝
աստուածոց աւատականութիւն մը կար: Այս
աստուածներն իրարու հետ զաշխակցելով տե-
սակ մը աստուածային դաշնակցութիւն կը
կազմէին, որուն կը նախագահէր ամենակարող
և զերազոյն երրորդութիւնն — Անու, Բե-
լոն և Լու: Յետոյ կու գար երկրորդ երրոր-
դութիւն մը — Սիւն = «Լուսին աս-
տուած», որ կը համապատասխանէ տոսպա-
կան արձանագրութեանց «Խալդի»ին, Եւ-
մաշ = «Արեգակն աստուած», որ կը հա-
մապատասխանէ տոսպական արձանագրու-
թեանց «Արդին»ին, Ռաման = «Օդ
աստուած», որ կը համապատասխանէ նոյն
արձանագրութեանց «Տէրբա»ին: Այս եր-
կրորդ երրորդութեան կը յաջորդեն հինգ ու-
րիշ աստուածներ, որոնք մոլորակաց իրրու
պահպան ճանչցուած էին, — Նիւիպ՝ Ե-
րևակի, Մարդուկ՝ Լուսնիթայի, Ներգալ՝
Հրատի, Իշտար՝ Արուսեակի և Նարա՝
Փայլածուի:

Արդ, ինչպէս տեսանք վերը Հանդուայի
ըսածն Յարալէնիւնու մասին՝ թէ երկրոր-
դական աստուածներ են, — «*dieu x se-
condaires*», — այսպէս նաև հոս ալ կը
տեսնենք՝ թէ Մարդուկ երկրորդական աս-
տուածոց զսան է: Բայց Նիւիւթի կործա-
նումէն յետոյ Բաբելոնն ծաղկեցաւ, և Մե-
րօգակ՝ Նարոպլաստի և Նարուքորոստի՝

1. Սիւալ և Նարուքորոստի մէջ, զի առանց
կարեւորութիւն տալու որ Ս. Գրոց եօթնամասնից
Թարգմանութիւնն ունի Ναβουχοδονόσορ, որուն
կը համեմատին Բէլշառն, Ղուլգատան և եւ-
րայական բնագրին զանի մը (Թագ., Երեմ.,
Եսթ. և Դան.) զորց մէջ 𐤌𐤓𐤕𐤕 ևս,
նոյն եբրայական բնագրին ուրիշ տեղերն (Երեմ.,
Եղեկ. և Եղբ.) ճշգրէ գրութեամբ կայ 𐤌𐤓𐤕𐤕
ևսով, Այսպէս Էրէշ ունի նաև Սարբան —
Ναροδονόσορος. Գալով ասորեստանեան արձա-
նագրութեանց, հոն ևս ճշգրէ կը գտնենք Նա-
րոն-կոռորորի-նոցոնը ձևով, որ կը նշանակէ
«Նարու աստուածն իմ զահ և կը պաշտպա-
նէ», ինչպէս արդի զրառներէն ոմանց վրայ,
Գ. օ. Փրանսիականին՝ Dieu protège la Fran-
ce. Ուրեմն ուղղապէս ձևէն է Նարուքորոս-
տի: Այս սխալումն յառաջ եկած է եբրայեցի

ժամանակ Բաբելոնացիներն աստուածոց ամենակարողն եղաւ. մինչեւ իսկ Նաբոնահիդ փորձեց իւր պետութեան միակ և զերագոյն աստուածն ընել, ինչ որ էր Աշուր Ասորեստանի համար. այս նպատակաւ իւր երկրին բոլոր աստուածներն հաւաքելով Բաբելոն ասարաւ առ զեանդեց Մերոզակի բոլոր տիքն: Բայց այս բանը ժողովրդեան և մանաւանդ քրմաց շատ հաճելի չեղաւ, ուստի այս վերջիններուն զրգմամբ ժողովուրդն ապստամբեցաւ Նաբոնահիդի դէմ, որով Պարսից յաղթանակը զիրացաւ և Կիրոսի ձեռամբ վերջ գտաւ Բաբելոնացիներն (538 Ն. Ք.) ու Մերոզակի կարճատեւ գերիշխանութիւնն:

Թէ այս անկումն յետոյ տակաւին կը պաշտուէր Մարդուկ, — այսպիսի կրնանք քննել թէ Սրճեցոյ ժամանակ խառնի մէջ կար տակաւին կոապաշտութիւնն և ասաւազապաշտութիւնն, որ Բաբելոնացոյցմէ մնացած էր և զոր կը պահպանէին Սարգիսքը. այս կոտց մէջն էր անշուշտ և Մարդուկ, որուն կ'ականարէին Սրճեցի իւր վերի խօսքերով: Այսպէս նա և առ մեզ կը գտնենք անոր հետքն մինչեւ քրիստոնէութեան Դ դարուն վերջերն, Մուշեղի դպրին մէջ ըստ Բուզանդայ, ինչպէս տեսանք վեր:

Այս ամենէն կրնանք հետեցընել, թէ Ասորաբաբելոնացոց Մարդուկն իւր չորս հետեւորդ շներով անցած է Հայոց, և իրենց բուն անունն տեղ իրենց կատարած զործողութեան պատճառաւ՝ կոչուած են եաքէն « Յարալէզը » — յար լիզողը:

Մարդուկ պահպան ըլլալով Լուսնթագի և իրեն ընծայուած բարձր պաշտօնին համար կրնայ համեմատուիլ Յունաց Յէսիսին, մեռ, որ է Պարսից Անառո մագդան և մեր Արամազդն. մանաւանդ որ Յունաց և Հռով-

մայեցոց մէջ Յէս = *Jupiter* նոյնպէս պահպան կը նկատուէր Լուսնթագի. բայց այս երկուքին մէջ եղած տարբերութիւնը սա է՝ որ Արամազդ «արարիչ երկրի և երկրի» (Ագաթ. Ե) էր, մինչդեռ Մարդուկ էր «կենդանացոցից զիականց», ինչպէս տեսանք վեր: Իսկ Բրիտանական թանգարանին ասորերէն ձեռագրերէն միայն համեմատ (որ կը խօսի քիմիաբարութեան (*alchimie*) վերայ, և ուր մետաղաց անուանք կցուած են ոչ միայն իրենց համապատասխան մոլորակաց, այլ նա և բաբելական աստուածոց) «տնագ», ինչպէս կոչուած է Զևսով և միանգամայն Բէլով (Հմմտ. *Berthelot*, *La chimie dans l'antiquité*, ի հանդիսին *Revue des deux mondes*, 1893, երես 335): Ուրեմն՝ ըստ ձեռագրին Անագ = Լուսնթագ = Զևս = Արամազդ = Բէլ է, և ոչ թէ Մարդուկ. բայց ինչպէս վերը՝ նոյնպէս հոս Բէլ շփոթուած է Մարդուկի հետ. ուստի՝ այսանդ Բէլ ըսելով անշուշտ՝ պիտի հասկընանք Մարդուկը միայն:

Ներկայ աշխատութիւնս վերջացընելն և տպագրութեան յանձնելն ետքը՝ տեսութիւն մը ունեցայ Ուսուցչապետ Պրն. Յ. Հալէ-լիի հետ, որուն յայտնեցի Յարալէզներու և Մարդուկի նկատմամբ ունեցած կարծիքս: Սրճեցոյ բարեկամն իւր հաւանութիւնն յայտնեց, և այս առթիւ նիւթ մը առաջարկեց ինձ ուսումնասիրելու համար. այն է թէ՝ «Պերսեպոլսոյ բնեագիր արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Արախ անուամբ հայ մը, որ Բաբելոնացիները զրգուելով Պարսից դէմ՝ պատերազմած է այս վերջնոց հետ: Արք չի կրնար ըլլալ որ հայ պատմագիրներէն յիշուած Արախ, որ Ասորեստանեայց (Շամիրամի) հետ պատերազմած է, Պերսեպոլսոյ արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախն ըլլայ: Պատմութեան մէջ, արձանագրութեանց յիշելով, գոյութիւն ունի Արախ մը. ասիական տուրքանալի է. բայց Շամիրամայ հետ պատերազմող Արախ մը՝ երեւակայական և կեղծ միայն կրնայ ըլլալ, քանի որ նոյն ինքն

զաղափարողներու անուշադրութենէն, որով Պ (րէշ) տառն Զ (նռն) տառին հետ չփոխելով երկու, ձեւերն ալ զործածած են: Թէ և բացարձակապէս կ'երևայ թէ նախնական բնագիրն ուսուցչապետն Պով զրոսած պէտք է լինի, ինչպէս կ'ենթադրէ ասորեստաներէն ձեւ և անուանք նշանակութիւնն:

Շաժիրամ առասպելական անձնաւորութիւն մըն է : Ուստի հայ պատմիչք, բերնէ բերան տարածուած Արախի պատմութիւնն՝ իբրեւ հայ թագաւորի մը պատմութիւն, իւրենց գրուածոց մէջ անցուցած են. և որովհետեւ Արքեմենեանց հաբատութիւնը շատոնց զաղրած էր հայ պատմագրաց զոյգութեան ժաւանակ, և աւանդութիւնն ալ կ'ըսէր թէ Արախ գործ ունեցած է Բարեւաջուց տեղ Ասորեստանցիները զրած են մէջ տեղ և անոնց հետ պատերազմեցուցած Արախ, որուն աւուան վերջին կոկորդային տառն (իս) ինկած էր արվէն ժամանակին ընթացքովն և եղած Արա :

Յարգելի բարեկամիս այս դիտողութիւնն սուշգրութեան արժանի դատելով՝ կրկին և կրկին անգամներ կարողացի վերոյիշեալ Արախի պատմութիւնն, բայց ոչ Պերսեպոլսոյ արձանագրութեանց մէջ, այլ Բեհիստունի երեքլեզուեան (հին պարսկական, մարական և ասորեստանեան) բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ : Ահա Բեհիստունի ընդարձակ արձանագրութեան այս մասն.

« Ասէ Դարեհ արքայն. իմ Պարսկաստան « և Մարաստան գտնուած միջոցիս՝ Բարեւաջիք երկրորդ անգամն ըլլալով կը բաժնուէին կուսակցութեան և Արախ անուամբ մարդ մը, (ազգաւ) հայ, որդի Հալդի « տայի¹, Բարեւունը գրգռեց. Դուրալա աւուան գաւառն ապստամբեցուց՝ այսպէս սուտ « խօսելով. « Ես Նաբուգոդոնոսորն եմ, որ « դին Նաբոնիտի », : Այն ատեն Բարեւաջիք « ասրի ելան և այս Արախն՝ որ Բարեւունէն

« կ'անցնէր, արքայ հռչակեցին Բարեւունի » : (Տխա. Գ, տող 13) :

« Ասէ Դարեհ արքայն. Ուստի զօրախումբեր զրկեցի Բարեւուն : իմ ծառայներն « վիշդափրաւ անուն Մարացի մը հրամանաւ « տար զինով բանակաց՝ զրկեցի այսպէս « ըսելով. « Գնա և ցրուէ ապստամբ բաւակն, որ զիս չի ճանչար ի Բարեւուն », : « վիշդափրաւ իր զօրքերով Բարեւունի վրայ « արշաւեց : Արամագ ինձ օգնեց : Շնորհիւ « Արամագի՝ վիշդափրաւ Բարեւունի զօրքերը « ցրուեց և զմանա զերի վարեց : Անոնց « հետ ապստամբած ժողովուրդն՝ ինձ հնաւ « զանեցաւ : Քսաներորդ երկրորդ օրն մեւ « տասներորդ ամսոյ՝ այս Արախ, որ ըսած « էր թէ « Ես Նաբուգոդոնոսորն եմ », ձերբազաւուեցաւ իւր զխաւոր գործակիցներուն « հետ միասին : Ինծի բերուեցան : Յայնժամ « լծիւ մը արձակեցի, այսպէս. « Արախ և « իւր զխաւոր գործակիցք ի խաչ հանուին « Բարեւունի մէջ », : Ահա այսպէս մեռան » : (Տխա. Գ, տող 14)¹ :

Արախի այս ապստամբութիւնը պատահած է 513 թուին (Ն. Բ.), ըստ յիշատակարանաց. ուստի մեր ազգային պատմագիրնեւ ինչ գրեթէ յառաջագոյն. առկայն եթէ համեմատենք զայն Պղատոնի վերոյիշեալ էրին հետ, գրեթէ ժամանակակից կը զրանենք երկուքն ալ, նկատելով որ Պղատոն ապրած է 429—347 (Ն. Բ.) : Արդ, կամ այն է որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախ մեր պատմագրաց Արայն և Պղատոնի էրը չէ, և կամ այն է որ Պղատոնի էրը Բեհիստունի Արախն և մեր Արայն չէ : Ես աւելի առաջին կարծիքէն եմ. վասն զի եթէ Բեհիստունի Արախ մեր Արայն և Պղատոնի էրն ըլլար, Պղատոն չպիտի ըսէր թէ էր « պատերազմի մը մէջ մեռնելէն յետոյ . . . փտած դիակ.

1. Այս հաստատման այսպէս զրուած է աքեմենեան բնագրին մէջ. « Մարտիկայ Արախս եւան Արախիկայ Հաղիտասիս պաշտոնաւ = Ա մարդ, Արախ անուն, Հայ, Հալդիտայ որդի » : Իսկ մարական բնագրին այսպէս ունի. « Բոսի կիր Արակկա հիշէ Հարմիսիյարկիր Հաղիտաս շաքրի » « Մարդ մը Արախ անուն, Հայ մը, Հալդիտայ որդի » : Ասորեստանեան բնագրերը թէ մը կը տարբերի, այսպէս. « Նիշոն Արախտա ապաղ իտայիտա » « Ոմն Արախ, որդի իտայիտայ », առանց Հայ ըլլալէն ըսելու :

1. Արձանագրութեան վերջին մասը, Դարեհին արձակած լծիւն և Արախի ոպանեալը, կողաբած է աքեմենեան բնագրին մէջ. ուստի ես աւելցուցուցի այս մասն՝ ասորեստանեան բնագրին հետեւելով :

ներու մէջ զարուեսցաւ անոր մարմինն»։ այլ պիտի ըսէր, ըստ Բահիստունի արձանագրու թեան, թէ Արախ « ձերբակալուեցաւ . . . (Գարեհի) բերուեցաւ : Արախ և իւր զխաւոր գործակիցք ի խաչ հանուեցան Բարեւոյնի մէջ : Ահա այսպէս մեռան », և ոչ « պատերազմի մը մէջ . . . » :

Ընդունելով որ մեր Արայն առասպելական անձնաւորութիւն մըն է, ինչպէս և Շումիրամն, չեմ կրնար ըսել թէ Պղատունի էրին հետ նոյն չէ. զի երկուքին մէջ ալ պատերազմի մէջ մեռնիլ և վերստին կենդանանալ կայ. որով ուրիշ աղբիւր մը կ'ենթադրուի :

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՃԵԱՆ

Պրիւ 4 յուլի 1897:

ՏԵՂԵԿԱԿԱՆ ԹԻՒՆՔ

ՎԱՆ ԱՅ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻԱՆ ՅՎԵՐԱՅ

Այս յօդուածն թարգմանութիւն է՝ « Note on the Van inscriptions » խորագրով այն գրուածքին, որ հրատարակուեցաւ *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1897, յուլիսի պրակին մէջ : Թողուածագիրն է մոյմ ինքն ծաւոթ մասնագէտ և բամասէր Պր. Կ. Յ. Բասմաճեան, որուն սրամիտ անդրադարձութիւնքն և ուղիղ ըմբերցմունքն յատկապէս բնեւորագիր արծամագրութեանց, թէ ազգային և թէ եւրոպացի մասնագիտաց համակրամաց արժամացած է. իսկ Պարսիսու այս վերջին Արևելագիտաց Համաժողովոյն մէջ՝ Դոկտ. Ստրիգովսկի և Պրոֆ. Սէյս մեծ գովանտով խօսեցան տաղանդաւոր բանասիրիս Բիւզանդեան արծամագրութեան մի վրայ խօսած բամախտութեան մկատմամբ :

ՅՈՐԾԷ հետեւ եւրոպացի գիտնականք սկսան բնեւորագրաց քննութեամբ պարապիլ, մասնաւոր ուղարկութեան նիւթ ըրին Հայկական կամ Վանայ բնեւորագիր արձանագրու-

թիւնները. և ինչպէս ամենուն ծանօթ է առաջինն եղաւ զժաղզ Շուլցը՝ որ օրինաւ կեց ու հաւաքեց Վանայ արձանագրութիւնները : Այս լի վրիպակներով ընդօրինակութեանց վրայէն ուսումնականք սկսան իրենց քննութիւնները : Մորթմանէն, Ռոբերտէն և Լընորմանէն ետքը՝ Պրոֆ. Սէյս կարգաց ու հրատարակեց, ըստ կարելոյն, թէ՛ իւր և թէ՛ իւր նախորդաց քննութիւնները :

Պրոֆ. Սէյս մեծ ծառայութիւն մատուցց զիտութեան, Շուլցի ըրած ընդօրինակութիւնները Լէյարդի, Գէլլիլի և այլոց բրած ընդօրինակութեանց հետ բաղդատելով. քիչ մը աւելի ետքը Գ. Հ. Միւլլէրին և Ս. Գիլյարին զիտողութեանց համեմատ, իրեն մէկ քանի վրիպակները ուղղեց : Գիլյար, բաց յայլոց՝ տարբերութիւն մը ևս զիտեր էր Ա-Լի-է բառին ընթերցման մէջ, զոր Պրոֆ. Սէյս կարգացեր էր Ա-դա-է : Սակայն այս խօսքին իմաստը մի է նոյն կը մնայ, ինչ որ էր սկիզբները, այսինքն « կըսէ » :

Գրեթէ ամեն տեսակ բնեւորած արձանագրութեանց սկիզբն, թէ Ասորեստան-Բաբելոնեան, թէ Շոշական, թէ Մարական և թէ Աքեմենեան, հասարակ ձև մը կայ (general formula), ինչպէս անակոչ X... Ասորեստան-Բաբելոնացւոց մէջ, ու X... Շոշացւոց և Մարաց մէջ, ադամ X... Աքեմենեանց մէջ, և այլն :

Այս բանաձևը Հայաստանեան արձանագրութեանց մէջ չի գտնուիր. բայց որովհետեւ Ասորեստան-Բաբելոնեան արձանագրութեանց մէջ կը գտնուի որ անակոչ անձնական զերանունը պարբերութեանց վերջը կը գործածուի, և ուսումնականք կը հաստատեն թէ Ալարասան-Նաիրիեանք իրենց գրութեան ռճը ասորեստանցիներէն առեր են, մենք այս հետեւանքը կը հանենք՝ թէ հայ արձանագրութեանց Ա-Լի-է բառը նոյն արժէքը ունի, ինչ արժէք որ ունի Ասորեստան-Բաբելոնեան արձանագրութեանց անակոչ անձնական զերանունը : Շոշացւոց և Մարաց ու Աքեմենեանց ադամը, որ կը նշաւ նակէ « ծա » : Ուրեմն պէտք է թարգմանենք այս հաստածը Argistis, alie, haubi